

Wim Jurg

De vierde eeuw

of hoe het christendom staatsgodsdienst werd

Inhoud

Vooraf 7

1. De tuinierende god 9

2. Een net niet heilige keizer 34

3. Het nieuwe en het oude Rome 61

4. De heidense asceet die van de oorlog ging houden 87

5. De keizer die door goddelijke wraak zelfs geen graf kreeg 112

6. Nog eenmaal de goden 139

7. Hoe het verderging: de afbeelding van God op aarde 168

Over bronnen en moderne literatuur 185

Namen en spelling 195

Register 196

Herkomst afbeeldingen 201

Vooraf

Dit boek gaat over het Romeinse rijk en het christendom in de vierde eeuw na Christus, de eeuw waarin de verhouding tussen het rijk en het christendom totaal veranderde, met grote gevolgen tot op de dag van vandaag. Wat ik in dit boek wil laten zien is niet hoe het christendom ontstond, maar hoe het in de vierde eeuw voor het eerst een machtige positie in een staat kreeg, en dan nog wel in de machtige Romeinse staat. Hoe het aan het eind van de eeuw zelfs de staatsgodsdienst van het rijk werd. Het christendom behield de positie van staatsgodsdienst na de vierde eeuw en na de oudheid in vele andere rijken, tot in zeer recente tijden. Dat had zo zijn invloed op de wereld. De wereld nu ziet er anders uit door wat er toen in de vierde eeuw gebeurde.

De mensen toen hadden er overigens geen idee van dat ze in de vierde eeuw leefden. Zowel christenen als niet-christenen dateerden nog niet zoals we dat nu in grote delen van de wereld doen. In het Romeinse rijk werden de jaren gewoonlijk naar de twee per 1 januari aangestelde consuls genoemd, niet alleen in de tijd van de oude republiek, ook nadat onder de keizers de consuls hun werkelijke macht hadden verloren en het consulaat een erebaan was geworden. Vanaf de regering van Diocletianus, hij keert terug in dit boek, kwam de methode op om binnen indicities te tellen. Indicities waren door Diocletianus ingevoerde belastingtermijnen, eerst van vijf jaar, later van vijftien, men ging zeggen dat iets in het zoveelste jaar van de indicitie plaatsvond. Binnen een indicitie misschien een verbetering, maar de indicities zelf konden alleen worden aangeduid door naar de regerende keizer te verwijzen, of naar de consuls. In hun eerste eeuwen dateerden de christenen, hoe afwijkend ze zich ook in vele andere zaken opstelden, meestal niet anders dan de niet-christenen. Langzaam ontstonden eigen methoden. Zoals een tijdrekening vanaf Diocletianus, niet om hem te eren als belastinghervormer of als de redder van het rijk uit een diepe crisis, maar om hem voor eeuwig te vervloeken als de grote christenvervolger. Weer later begonnen de christenen vanaf de schepping te tellen, die zou hebben

plaatsgevonden in omgerekend 5492 voor Christus. Plus of min één, men kon het niet helemaal eens worden. Dit was lang de heersende methode in het Oost-Romeinse of Byzantijnse rijk. Pas vanaf de zevende en achtste eeuw verbreidde zich de gewoonte de geboorte van Jezus als beginpunt te nemen. De christelijke jaartelling werd pas laat in de christelijke jaartelling gebruikelijk.

De vierde eeuw is kortom een constructie achteraf. Dat is niet erg, achteraf bedachte constructies komen wel vaker voor in de geschiedschrijving en deze lijkt zo ongeveer geschapen voor wie wil vertellen hoe het christendom staatsgodsdienst werd. De vierde eeuw begon met christenvervolgingen, de laatste in het Romeinse rijk als we de onderlinge christenvervolgingen niet meerekenen. En de eeuw eindigde met het verbod door de keizer om de oude goden te vereren, waarna nog eenmaal opstandige legioenen optrokken onder de oude heidense veldtekens in een vergeefse poging het tij te keren. Hoewel openlijk heidense auteurs nog lang hun boeken konden publiceren en je de Romeinse maatschappij aan het eind van de vierde eeuw moeilijk al een christelijke maatschappij kunt noemen, de Romeinse staat had het christendom een politieke en juridische positie gegeven waarvoor maar één woord bestaat: staatsgodsdienst. Iets vergelijkbaars gebeurde in de vierde eeuw, beïnvloed of direct gestuurd vanuit het Romeinse rijk, in enkele kleine buurstaten. De christenen waren eerst volkomen verrast door de ontwikkelingen, het duurde lang voordat ze niet alleen reageerden maar het initiatief namen, en de nieuwe verhouding tot de staat had ook grote gevolgen binnen het christendom. Vele latere rijken beschouwden zich als erfgenaam van het Romeinse rijk en zij namen de christelijke staatsgodsdienst over als vanzelfsprekend of zelfs het belangrijkste onderdeel van de erfenis.

De strijd tussen christenen en niet-christenen in de vierde eeuw valt terug te lezen in wat er bewaard bleef van de geschriften uit de tijd zelf, die op een enkele uitzondering na gekenmerkt worden door scherpe tegenstellingen tussen christelijke en niet-christelijke auteurs en christenen onderling. Ik hoop dat ik desondanks de handelingen, om een bijbels woord te gebruiken, van zowel de christenen als de niet-christenen van toen enigszins begrijpelijk zal kunnen maken. Binnen de grenzen van wat mogelijk is, want zoals de fraaie uitdrukking luidt: het verleden is een vreemd land.

1. De tuinierende god

Crisis

De redder van het rijk schoffelde in zijn moestuinen. Bezoekers, elk jaar kwamen er minder, brachten hem berichten uit de buitenwereld waarin zijn erfenis werd verkwanseld. We weten nu dat er veel behouden bleef, heel veel zelfs, maar daar in het pensioenpaleis van Diocletianus moet het soms hebben geleken of alles voor niets was geweest.

Waarom ging het Romeinse rijk ten onder? Het is een bekende vraag, die beter kan worden omgedraaid. Hoe kan het toch dat het Romeinse rijk zo lang bleef bestaan? In het westen van het Middellandse-Zeegebied vanaf de stichting van de stad Rome meer dan twaalfhonderd jaar, in het oosten kwam daar nog bijna duizend jaar bij. De zo vaak met het Romeinse rijk vergeleken Verenigde Staten zullen het, wil de vergelijking werkelijk opgaan, nog een aantal eeuwen moeten volhouden.

Het heeft niet veel gescheeld of het Romeinse rijk was al in de derde eeuw na Christus uiteengevallen. In het Romeinse keizerrijk was ongeveer alles in wetten vastgelegd, behalve de keizerlijke opvolging. De aanwijzing van een nieuwe monarch kon ook moeilijk wettelijk worden geregeld, want formeel had het rijk geen monarch. De verscheurende burgeroorlogen in de laatste eeuw van de Romeinse republiek, in onze telling ruwweg de eerste eeuw voor Christus, waren beëindigd door Octavianus, de erfgenaam van Julius Caesar. Octavianus hervormde de staat, alle functies met macht werden voortaan door hemzelf vervuld, maar oppervlakkig leek zijn nieuwe staat sterk op de oude republiek. In zijn eigen propaganda was hij niet meer dan de eerste onder de senatoren, de *princeps*. Zeker geen koning, *rex*, die titel bleef vervloekt sinds de republiek eeuwen eerder was ontstaan in de opstand tegen het oude Romeinse koningschap. Genadiglijk gaf Octavianus toestemming aan de senaat, de hoogste macht tijdens de republiek, hem Augustus te noemen, verhevene. Dat werd ook de belangrijkste titel voor zijn opvolgers, samen met de familienaam Caesar.

Maar hoe in deze monarchie die niet zo mocht heten aan een opvolger te komen? De eerste Augustus introduceerde het systeem waarin de heerser bij leven een zoon of een ander mannelijk familielid als opvolger presenteerde, die na zijn dood door de senaat werd bevestigd in al zijn functies en titels. Gauw bleek dat dit niet altijd tot geschikte heersers leidde, en toen er na Nero geen mannelijke familieleden meer over waren kwam er een nieuwe burgeroorlog. Vanaf kort voor het jaar 100 na Christus waren de heersers, nog steeds Caesar genoemd, bijna een eeuw lang zo verstandig het systeem om te draaien: zij kozen hun opvolgers niet uit op familiebanden maar op geschiktheid en adopteerden hen als zoon. De tijd van de adoptiekeizers, van Trajanus tot en met Marcus Aurelius, ongeveer de tweede eeuw na Christus, was een tot op heden ongeëvenaarde periode van vrede in het Middellandse-Zeegebied. Alleen aan de grenzen werd nog gevochten, hevig soms, zelfs in de tweede eeuw was het niet altijd een goed idee aan de grenzen te wonen. Tot aan het eind van de eeuw het bloed kroop waar het niet gaan kon en de verder zo wijze Marcus Aurelius zijn natuurlijke zoon aanwees, de beruchte Commodus.

Het adoptiestelsel keerde voorlopig niet terug. Ook in de derde eeuw bleken niet alle natuurlijke zoons goede regeerders, met steeds vaker opstanden als resultaat. Later in de eeuw werd er nauwelijks meer opgevolgd zonder burgeroorlog. Daarnaast waren er veranderingen buiten de grenzen en het was de combinatie die het rijk in een bestaanscrisis bracht. De Germanen aan de noordgrens hadden geleerd zich beter te organiseren. De Romeinen bleven de sterkste partij maar moesten hun Germaanse veldtochten heel goed voorbereiden, anders konden ze gemakkelijk tegen een nederlaag aanlopen. En er was Perzië. Al sinds de eerste Augustus de enige grote buurstaat, maar pas werkelijk gevaarlijk voor Rome nadat in 224 de regerende Parthen werden verjaagd door een nieuwe dynastie, de Sassaniden, die het zogeheten nieuw-Perzische rijk stichtten en in alles probeerden verder te gaan waar de oude Perzen meer dan vijfhonderd jaar eerder waren gebleven. Met inbegrip van de opvatting dat het oosten van het Middellandse-Zeegebied onder Perzische heerschappij hoorde te staan, de situatie voordat Alexander de Grote zo onbehouden en onrechtmatig een eind aan het oude Perzië had gemaakt. Het werd de grote machtsstrijd van de late oudheid, vierhonderd jaar lang, tot de komst van de islam en de Arabieren. Ook

onder die nieuwe omstandigheden langs de grenzen kon het Romeinse rijk zich goed staande houden, zolang er min of meer kundig werd geregeerd en de opvolgingen niet al te problematisch verliepen.

En daar ging het dus mis. Er ontstond een gevaarlijk patroon. De Romeinse legers hadden door rebellie of burgeroorlog even geen tijd de grenzen te verdedigen, wat het voor de Germanen of Perzen wel erg verleidelijk maakte een inval te doen. Na zijn machtsgreep haastte de nieuwe keizer zich naar de aangevallen grens, terwijl in garnizoenssteden achter zijn rug of ver weg aan een andere grens de volgende opstand werd voorbereid. Halverwege de derde eeuw kon elke generaal met een eigen leger ervan dromen zelf keizer te worden: de tijd van de soldatenkeizers. Hele grensprovincies werden oorlogsterrein waar invalers en Romeinse legioenen vochten en plunderden, tot diep binnen de grenzen verdween het burgerlijk bestuur en was er alleen nog militair bestuur, als het meezat. Enkele provincies werden eenvoudig verlaten. Belastingen werden niet meer opgehaald of voortaan in natura geïnd, in de grensstreken rechtstreeks door de Romeinse soldaten die toch ook moesten eten. De geldeconomie veranderde in een ruileconomie, langs de grenzen in een plundereconomie. Enorme brokken in het westen en oosten van het rijk scheidden zich af, de regeringen over wat er nog restte van het rijk volgden elkaar steeds sneller op. De lijst van keizers in het midden van de derde eeuw is van een ontmoedigende lengte. Het oude vertrouwen dat het Romeinse rijk altijd zou blijven bestaan, verbrokkelde tot de wanhoop of berusting dat het voorbij was.

De redding kwam, in eerst vooral kleine stappen, door generaal-keizers uit Illyrië, ongeveer het toekomstige voormalige Joegoslavië. Niet uit de traditionele hogere klassen, sommigen waren zelfs van ronduit lage komaf, maar kundige officieren, in al hun opvattingen zo Romeins als het maar kon, doordrongen van de wil het rijk te herstellen. Bereid om voor het behoud van het oude desnoods zelfs revolutionair te zijn. Ook zij hielden het meestal niet lang vol, ook voor hen stond achter elke zuil een moordenaar. Aan het aanpakken van de interne wanorde kwamen ze voorlopig nog nauwelijks toe, maar langzaam wisten ze de grensverdediging weer op te bouwen en de afgescheiden deelhijken te heroveren. De nieuwe verdediging strekte zich uit tot de stad Rome die muren kreeg, voorheen onnodig, de poorten veroorzaken tegenwoordig files. Het definitieve herstel kwam onder Diocletianus, de Illyrische

soldatenkeizer die het wel lang volhield. De laatste invallers werden teruggejaagd en de laatste opstanden neergeslagen. De grenzen werden weer wat je grenzen noemt en hij begon het rijksbestuur zo drastisch te reorganiseren dat er onder hem en zijn opvolger Constantijn de Grote feitelijk een nieuw soort staat ontstond. Het was op het nippertje, het had zomaar anders kunnen gaan, maar Rome had het overleefd.

Diocletianus. De grote redder van het rijk. De ultieme christenvervolger. De stichter van een staat die het voorbeeld werd voor de christelijke koninkrijken van het middeleeuwse Europa. De vleesgeworden antichrist. De eerste Romeinse heerser in bijna vierhonderd jaar die vrijwillig afstand deed van de macht.

Het vooral overgeleverde beeld is: Diocletianus de vervolger. Er zijn uit zijn tijd, zoals uit bijna de hele oudheid, maar weinig teksten bewaard gebleven. En het meeste dat we over hem hebben werd geschreven door christenen die hem zagen als de duivel op aarde en geen enkele behoefte hadden aan nuancering.

Waarschijnlijk werd hij geboren in Salona, tegenwoordig ligt dat in Kroatië, tussen 243 en 245, mogelijk eerder. Hoe zag hij eruit? Er bestaan portretten van hem maar de vraag is hoe geloofwaardig die zijn. Hij begon zijn leven en doorliep de militaire rangen als Diocles. Hij kan hooguit een elementaire opleiding hebben gehad. Zijn vader was vermoedelijk een vrijgelatene, of misschien hijzelf, dat wil zeggen dat op zijn minst een van de twee werd geboren als slaaf. Tot aan het midden van de derde eeuw konden vrijgelaten slaven soms belangrijke persoonlijke dienaren van de keizer worden, voor de ambten kwam je alleen in aanmerking als je tot een senatorenfamilie of eventueel de zogeheten ridderstand behoorde, de rijke burgerij, en een man was natuurlijk. De nood van de derde eeuw doorbrak alles, nou ja, veel. Het rijk werd gered door de maatschappelijke onderklasse. En aan het 'waarschijnlijk', 'mogelijk', 'vermoedelijk' en 'misschien' is het gebrek aan betrouwbare bronnen af te lezen.

Diocles was rond de veertig en een hoge officier toen de regerende keizer Carus hem in 283 meenam op een veldtocht tegen Perzië. In 283 was het al zover gekomen dat niet alleen ook niet-senatoren legers konden aanvoeren, de senatorenfamilies waren inmiddels zelfs uitgesloten van de hoge militaire ambten. Die werden alleen nog toevertrouwd aan goed opgeleide, ervaren beroepsmilitairen. Ook Carus was een be-

roepsmilitair, zij het bij uitzondering waarschijnlijk niet uit Illyrië, en hij had een jaar eerder de macht gegrepen. Hij wilde zijn regering beginnen met een overwinning op Perzië. Op zich een begrijpelijke gedachte, Perzië kende in al zijn nieuw verworven kracht zijn eigen instabiele opvolgingsperiodes en dit was er een. Naast de kansen die het Rome bood om de grenzen gunstiger te trekken was er nog steeds de grote vernedering van het jaar 260 die dringend om revanche vroeg. De toenmalige keizer Valerianus had zich tijdens een veldtocht tegen de Perzen gevangen laten nemen, de Perzische koning had hem behandeld als een soort huisdier tot hij stierf, waarna hij Valerianus had laten villen en zijn huid had gehouden als trofee. Nog eeuwenlang de grote Romeinse nachtmerrie, een zwaard door de Romeinse ziel.

Carus liet zijn ene zoon, Carinus, achter om zolang het westen te besturen en nam zijn andere zoon met zich mee, Numerianus, volgens de verbaasde bronnen een jongeling met literaire aanleg. Het leger kwam tot bij de Perzische hoofdstad Ktesifon. Deze lag niet in het eigenlijke Perzië, de hoogvlakte van het huidige Iran, maar aan de Tigris in wat nu Irak is. Het nieuw-Perzische rijk had de laagvlakte van het oude Babylonië tot bestuurscentrum gemaakt. Al namen de Romeinen de stad vermoedelijk niet in, Carus had zijn overwinning. Op dat mooie moment stierf hij, volgens sommige schrijvers trof een bliksemschicht zijn tent. Cynischer geesten vermoeden een menselijke inbreng. De zeer nuchteren zouden eraan kunnen herinneren dat Carus waarschijnlijk al in de zestig was en daarmee in de omstandigheden van toen niet meer de jongste. Hoe het ook ging, Numerianus werd tot zijn opvolger uitgeroepen en het leger begon onmiddellijk aan de terugtocht. De werkelijke macht lag bij Aper, de hoogste meereizende officier, schoonvader van Numerianus.

Het meest bekend is Numerianus, behalve om zijn voor een soldatenkeizer wonderlijke literaire afwijking, vanwege zijn dood. Het schijnt dat hij ergens op de terugweg het leven heeft gelaten en dat zijn overlijden geheim werd gehouden tot de lijkluft uit de draagstoel ondraaglijk werd. Was het moord? Had Aper er de hand in, Diocles zelf? In elk geval pakte Diocles zijn kans. Het leger was inmiddels vlak bij Nicomedia, tegenwoordig Izmit aan de Turkse westkust, niet ver van de Bosporus. Voor het front van de troepen verklaarde Diocles Aper tot keizermoordenaar, hij executeerde hem ter plekke met zijn zwaard, waarna

de andere officieren en de duizenden soldaten Diocles juichend tot de nieuwe Augustus uitriepen. Afgezien van de lijkvlucht uit de draagstoel niet heel bijzonder, de zoveelste officier die meer of minder spectaculair de macht greep. Het bijzondere is dat Diocles erin slaagde wel te overleven en lang te regeren. Hij begon een hervormingsprogramma uit te voeren dat een definitief einde maakte aan de crisis van de derde eeuw en het rijksbestuur volkomen veranderde.

Een nieuw rijk

Het minst revolutionair was nog dat Diocles zijn naam wijzigde in het goed-Romeinse Gaius Aurelius Valerius Diocletianus. Vervolgens moest er met de overgebleven en in het westen achtergelaten zoon Carinus worden afgerekend. Ook dit had zomaar anders kunnen gaan. De nieuwe keizer greep de macht in november 284 en de winter werd door hem en Carinus besteed aan oorlogsvoorbereiding. Wie met een leger van oost naar west of andersom wilde moest via wat wij nu de Balkan noemen, het lag voor de hand dat de strijd daar zou worden uitgevochten. Vervoer over zee was zelfs in de zomer riskant en in de winter onmogelijk. De Middellandse Zee werd van november tot maart als gesloten beschouwd, te gevaarlijk met alle winterstormen, de Middellandse Zee wordt vaak geroemd als dat prachtige en natuurlijke communicatiemiddel in het hart van het Romeinse rijk maar dat gold niet voor de winter. En ook in de zomer was schipbreuk zo normaal dat de bronnen er meestal achteloos aan voorbijgaan. De Balkan dus. Het kwam goed uit dat een oude legerkameraad van Diocletianus, Constantius, hij en zijn familie gaan terugkeren in dit verhaal, gouverneur van een van de provincies daar was. Die steun was alvast binnen. Niet alleen militair, ook in de losbarstende propagandaoorlog waarin beide partijen elkaar ervan beschuldigden geen enkel recht op het keizerschap te hebben. Nog mooier werd het voor Diocletianus toen een van Carinus' commandanten besloot dat dit een geschikt tijdstip was om voor zichzelf te beginnen en zich ook tot keizer uit te roepen. Maar Carinus reageerde razendsnel, versloeg zijn opstandige commandant en trok vervolgens op tegen Diocletianus. In het voorjaar van 285 in de buurt van Singidunum, tegenwoordig Belgrado, kwam het tot een grote veldslag waarin Carinus

de overhand kreeg. Zijn leger doorbrak de linies van Diocletianus wat normaal gesproken het einde betekende, Diocletianus' keizerschap leek na enkele maanden alweer achter de rug. En toen, terwijl het leger van Diocletianus het verband verloor en op het punt stond te worden weggevaagd, begon er op het slagveld een bericht rond te gaan. Carinus was dood, volgens latere verhalen vermoord door een officier wiens vrouw hij had verleid. Verwarring. Waarom nog doorvechten in een burgeroorlog wanneer de eigen kandidaat voor het keizerschap er niet meer is? Carinus' leger beloofde trouw aan Diocletianus en zijn regering bleef niet beperkt tot de duur van enkele maanden en een deel van het rijk. Hij was alleenheerser.

Zij het formeel niet voor lang en dat organiseerde hijzelf. Eerst zag hij er vanaf naar Rome te reizen om daar zijn keizerschap te laten bevestigen door de senaat. De senatorenfamilies bleven niet alleen uitgesloten van de militaire ambten, ze konden nu zelfs niet meer de schijn ophouden dat ze een rol hadden in de benoeming van een nieuwe keizer. Diocletianus is zijn regering altijd blijven dateren vanaf het moment waarop hij bij Nicomedia met zwaard en executie de macht greep en zich door het leger liet toejuichen. Als een kleine compensatie stuurde hij gezanten naar Rome die verzekerden dat de na een machtswisseling gebruikelijke zuiveringen achterwege zouden blijven, de door Carinus aangestelde prefect en andere stadsbestuurders konden gewoon hun titels en posities behouden. En toen in datzelfde jaar 285 het senaatsgebouw afbrandde gaf hij onmiddellijk opdracht een nieuw vergaderpand te bouwen, de Curia die nog steeds op het Forum Romanum staat.

Ondertussen kwamen er berichten over grote Germaanse invallen vanaf de andere zijde van de Donau en de Rijn. Volgens het bestaande patroon had Diocletianus naar de grenzen moeten snellen, waarvan andere generaals dan gebruik zouden maken om zichzelf kandidaat te stellen voor het keizerschap. Ook hier weigerde Diocletianus zich aan de gewoonte te houden. Waarschijnlijk al in de zomer van 285 stelde hij Maximianus uit de groep van zijn voormalige mede-officieren aan als onderkeizer, met de titel van Caesar. Dergelijke onderkeizers waren vaker aangesteld, nog in het geval van Carinus, benoemd door zijn vader. Diocletianus had geen zoon. Wel een vrouw en een dochter van wie we niet veel meer redelijk zeker weten dan hun namen, Prisca en Valeria, en hoe het met ze afliep. Diocletianus greep terug op de handelwijze

van de verstandige keizers uit de tweede eeuw en adopteerde Maximianus als zoon. De plechtigheden vonden plaats in Milaan. Weer niet in Rome. Had hij dit allemaal al jaren eerder bedacht of improviseerde hij? Diocletianus heeft ongetwijfeld vaak geïmproviseerd, maar ook zijn geïmproviseerde hervormingen lijken, meestal, doordacht. Vanaf het begin lijkt hij duidelijk te hebben willen maken dat Rome voor hem had afgedaan als hoofdstad.

Maximianus kreeg de meest bedreigde helft van het rijk, het westen, met als belangrijkste aandachtsgebied het ooit welvarende Gallië. Na alle invallen in de derde eeuw waren grote delen van Gallië verwoest en verlaten. Terwijl Diocletianus terugging naar het oosten begon Maximianus met ijver aan zijn taak, en snel kwamen er de eerste resultaten waar het de oorlog tegen de Germanen betrof. Tot de voor hem in Brittannië optredende generaal, Carausius, een inboorling uit het huidige Nederland of België, zich tot Augustus uitriep en ook meteen de continentale kusten van Noordzee en Kanaal in bezit nam. Carausius maakte in de propaganda goed gebruik van zijn status als Augustus, door zichzelf bijvoorbeeld zo te laten afbeelden op munten. Volgens de tegenpropaganda weliswaar een onwettige Augustus, maar Maximianus was niet meer dan een Caesar, ondergeschikt aan een Augustus ver weg in het oosten. Wellicht mede daarom ging Diocletianus in april 286 nog een revolutionaire stap verder. Hij benoemde Maximianus ook tot Augustus, in naam volledig gelijkberechtigd aan hemzelf. Twee Augusti die samen het rijk bestuurden, samen de wetten uitvaardigden, maar de een opererend in het westen en de ander in het oosten. De regering was waar de keizer was, de hoofdstad was waar de keizer was, en met zo'n enorm rijk kon je dan beter twee keizers hebben. Op voorwaarde dat ze het niet onderling aan de stok kregen en daar was met de trouwe Maximianus weinig kans op. Trouw die Diocletianus versterkte door Maximianus altijd alle eer voor zijn overwinningen te geven. Gelijkberechtigd of niet, iedereen begreep dat Diocletianus de leiding had. Dat bleek eveneens uit de niet helemaal gelijkwaardige titels die ze daarnaast aannamen, Diocletianus noemde zichzelf de zoon van Jupiter, de oude Romeinse hoofdgod, en Maximianus mocht van hem de zoon van de gewone god Hercules zijn. Tegelijkertijd een teruggrijpen op de traditie, met voorbijgaan aan allerlei modieuze nieuwe goden, en een nieuwe omwenteling. Vroeger waren sommige Romeinse keizers na hun

dood tot god uitgeroepen, deze keizers werden zoon van god tijdens hun leven. Net als diverse andere hervormingen van Diocletianus niet volkomen nieuw, het was eerder geprobeerd, maar nu onderdeel van een zich ontvouwend programma.

Langzaam dreven de godenzonen in west en oost de laatste invallers terug. Diocletianus bekommerde zich vooral om de Donau en de Perzen. Hij liet een nieuwe grens met Perzië trekken die tot ver in de vierde eeuw standhield. Er werd geen poging gedaan de tijdens de zwaarste crisisjaren ontruimde provincies aan de overzijde van de Donau en Rijn weer te bezetten, zeg Roemenië en het zuiden van Duitsland, al waren er terreurcampagnes om te laten zien dat de Romeinen konden oversteken wanneer ze wilden. De verdediging van de meest bedreigde grenzen werd gereorganiseerd: achter de oude lijn van versterkingen langs de grens zelf, zoals de *castella* langs de Rijn, kwamen er forten tot ver in het binnenland en vooral in het westen mobiele reserves van snelle troepen te paard, voor het geval de invallers toch doorbraken. De verdediging in de diepte. En de geboorte van de latere ruiterslegers en het begin van het einde voor de oude legioenen van voetsoldaten. Alleen met Brittannië lukte het nog niet zo goed. In 293 vervolmaakte Diocletianus zijn bestuurlijke revolutie door naast de beide Augusti twee Caesars aan te stellen, met eigen operatiegebieden en het vooruitzicht van opvolging. De regering van vier, de tetrarchie. De eerder genoemde Constantius, die als gouverneur op de Balkan Diocletianus had geholpen aan de macht te komen, werd Caesar in het westen en op Brittannië afgestuurd. Waaruit opnieuw de volgzzaamheid van Maximianus bleek,

Diocletianus en Maximianus met soldatenbaarden, gouden medaille

anders dan Diocletianus had hij wel een zoon en toch ging hij akkoord met een niet-natuurlijke opvolger. Zij het dat Constantius inmiddels zijn schoonzoon was, getrouwd met zijn oudste dochter, dat had Diocletianus eerder geregeld. Nu gaf Diocletianus zijn eigen dochter aan de nieuwe Caesar in het oosten. Dat deze daartoe moest scheiden van zijn eerste vrouw, zoals Constantius zijn concubine Helena had moeten wegsturen, men moet wat overhebben voor de macht. Maximianus en Constantius coördineerden hun operaties en na nog enkele jaren hard vechten was het met de Britse opstand ook afgelopen.

Minder markt, meer staat

De omwenteling ging verder. Diocletianus voerde hofrituelen in die voorheen leken voorbehouden aan zoets oosters als het Perzische rijk, en daarmee brak hij met de laatste schijn dat het Romeinse rijk nog steeds niet wezenlijk verschilde van de oude republiek. In overeenstemming met hun nieuwe goddelijke status moesten de keizers worden aangesproken als *dominus et deus*, heer en god. Het was gedaan met de vriendschappelijke ontvangsten van belangrijke bestuurders alsof het gelijken waren, het werd tijdens audiënties de hoogste eer heel even de purperen keizersmantel te mogen kussen. De overige, gewone audiëntiegangers mochten niet meer dan eerbiedig knielen voor een onbewogen over hen heen sturende heerser nadat ze eerst door eindeloze gangen hadden geschuifeld, de nieuwe paleizen werden speciaal daarop gebouwd. De Romeinse burgers werden onderdanen op grote afstand, letterlijk, wat meteen een einde maakte aan het vermoorden van keizers. Geen moordenaar kon nog in de buurt komen. En dat droeg weer bij aan de omwenteling, Diocletianus kon zijn revolutie van jaar tot jaar verder doorvoeren omdat hij van jaar tot jaar in leven bleef. De rituelen zouden onder zijn opvolgers nog worden verfijnd, de toegestane formuleringen aangepast aan een andere religie, maar onder Diocletianus werd de basis gelegd voor een hofleven dat pas in 1453 met de val van Constantinopel eindigde.

En aan het hof en in de provincies kwamen ambtenaren, enorme hoeveelheden ambtenaren. Voorheen hadden de keizers gewerkt met meestal kleine aantallen persoonlijke secretarissen, naast de ambtsbe-